

Іван Шумейко,
PhD з права, старший викладач
кафедри менеджменту та публічного адміністрування,
Дар'я Андрєєва,
здобувач освіти факультету економіки та бізнесу,
Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Дмитра
Моторного, м. Запоріжжя, Україна

ЗВІЛЬНЕННЯ СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРЮВАННЯ ВІД ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ У ЗВ'ЯЗКУ З ВІДСУТНІСТЮ ВИНИ

Актуальність дослідження. Судова практика у справах про відшкодування збитків вимагає наявності, зокрема, причинного зв'язку та вини, а відсутність останньої звільняє суб'єктів господарювання від цивільно-правової відповідальності. Вина в господарських правовідносинах є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони господарського правопорушення. Відсутність умислу чи необережності часто стає ключовим аргументом в стратегії захисту у господарських спорах. Разом з тим, в умовах господарської діяльності та воєнного стану межа між форс-мажорною обставиною, підприємницьким ризиком та недбалістю нерідко розмивається, і саме тому стає доцільно важливим дослідити тему звільнення суб'єкта господарювання від відшкодування збитків на підставі відсутності його вини.

З огляду на зазначене, *мета дослідження* полягає у з'ясуванні правової природи звільнення суб'єкта господарювання від відшкодування збитків у зв'язку з відсутністю вини, визначенні умов та меж такого звільнення відповідно до положень Цивільного кодексу (далі – ЦК) України з урахуванням правозастосовчої практики.

Вина у сфері господарської діяльності – це обов'язкова ознака суб'єктивної сторони господарського правопорушення, що виражається в умислі або необережності та є загальною умовою господарсько-правової відповідальності. Вина полягає у нежитті суб'єктом правопорушення всіх необхідних заходів для належного виконання зобов'язання, порушенні договірної дисципліни, недотриманні стандартів господарської діяльності, неналежній організації управління юридичною особою. Так, згідно з ч. 2 ст. 1166 ЦК України, особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини [1], що свідчить про те, що в цивільно-правовій відповідальності діє принцип презумпції вини заподіювача шкоди, на відміну від публічно-правових видів юридичної відповідальності, в яких діє принцип презумпції невинуватості. Тобто заподіювач шкоди вважається таким, що винен в її заподіянні, поки не доведе відсутність вини. Згідно з ч. 1 ст. 614 ЦК України, особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання [1].

В. Очеретня стверджує, що сторона господарського зобов'язання позбавляється права на відшкодування збитків, якщо була своєчасно попереджена

другою стороною та проігнорувала можливість запобігти виникненню збитків своїми силами. При заподіянні збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин, кожний з них зобов'язаний відшкодувати збитки [2, с. 82]. Авторка підкреслює, що для відшкодування збитків необхідна наявність повного складу господарського правопорушення, а отже за відсутності вини цивільно-правова відповідальність не настає.

Найчастіше обставинами, які слугують підставою для звільнення від відшкодування збитків, є форс-мажорні обставини. Невичерпний перелік таких обставин можна знайти, зокрема, в ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні». Судова практика свідчить про те, що суди визнають форс-мажорні обставини такими, що об'єктивно унеможливлюють виконання зобов'язань і звільняють сторону від негативних правових наслідків невиконання зобов'язань. Важливо, що умовою визнання форс-мажору є те, що подія не є частиною звичайної господарської діяльності, а також факт причинно-наслідкового зв'язку, що саме ця подія завадила виконати конкретне зобов'язання. Воєнний стан і бойові дії можуть бути розглянуті як форс-мажорні обставини за певних умов. Для звільнення від відповідальності потрібне доказування зв'язку між форс-мажорною обставиною і неможливістю виконання конкретного зобов'язання внаслідок цієї обставини [3].

В рішенні Господарського суду Миколаївської області від 18.08.2025 у справі № 915/1355/24 суд дійшов висновку про те, що наявність форс-мажорних обставин може бути підставою для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язання, а не від виконання самого зобов'язання [4]. Подібну правову проблему було вирішено постановою Верховного Суду від 13.09.2023 у справі № 910/8741/22. Зазначається, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним було вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. В свою чергу непереборними обставинами не вважаються, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника чи відсутність у боржника необхідних коштів [5].

Поняття «вина» не слід змішувати із поняттям «причинно-наслідковий зв'язок», оскільки якщо відсутність вини доводиться заподіювачем шкоди, то наявність причинно-наслідкового зв'язку повинна доводитися потерпілою стороною. Важливо чітко встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між порушенням господарських зобов'язань (зокрема договірних) та майновою шкодою у вигляді реальних збитків та / або упущеної вигоди. Цю проблему досліджують у своїй статті Ю. Павлюченко та А. Кошевець. Автори пропонують власне визначення, де пояснюють, що правова робота з відшкодування збитків – це діяльність суб'єкта господарювання, спрямована на виявлення факту порушення договору, встановлення наявності збитків, розрахунок розміру цих збитків та доказування їх у суді. Ю. Павлюченко та А. Кошевець аналізують класичну структуру збитків, передбачену законодавством, в якій окреслюють реальні збитки: витрати, які особа вже понесла, та витрати, необхідні для відновлення порушеного

права. Авторами зазначається, що суди часто по-різному оцінюють докази та застосовують різні підходи до визначення причинного зв'язку. Наприклад, суди можуть відмовляти у стягненні збитків, якщо порушення договору не є безпосередньою причиною збитків чи існують інші фактори, що могли їх спричинити. Судова практика показує, що найчастішими причинами відмови у стягненні збитків є недостатність доказів, відсутність причинного зв'язку чи неправильний розрахунок збитків [6]. Виходячи з постанови Верховного Суду від 13.12.2022 у справі № 910/20675/20, важливим елементом доказування наявності збитків є встановлення безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою заподіювача та збитками потерпілої сторони. Саме на позивача покладається обов'язок довести наявність збитків, протиправність поведінки заподіювача збитків та причинний зв'язок такої поведінки із заподіяними збитками [7]. Також суд зазначив, що збитки є *наслідками неправомірної поведінки*, дії чи бездіяльності особи, яка порушила права або законні інтереси іншої особи [7].

В рішенні Господарського суду Дніпропетровської області від 15.12.2025 у справі № 904/975/24 судом підтверджено, що ознаками форс-мажорних обставин є такі елементи: вони не залежать від волі учасників господарських відносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливлюють виконання зобов'язань за конкретних умов господарської діяльності. Тобто ознаками форс-мажорних обставин є їх об'єктивна та абсолютна дія, а також непередбачуваність [8]. Воєнний стан визнається форс-мажорною обставиною, що загально засвідчується офіційним листом Торгово-промислової палати (далі – ТПП) України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1, де військова агресія РФ проти України та введення воєнного стану з 24.02.2022 затверджуються обставинами непереборної сили [9]. Власне, зазначене вище судове рішення частково посилається на лист ТПП України «Щодо засвідчення форс-мажорних обставин», однак наголошує, що вказаний лист має загальний інформаційний характер і не доводить настання форс-мажору у конкретному зобов'язанні [8]. Отже, сам факт воєнного стану не є автоматичною підставою звільнення від відповідальності та вимагає доведення, що саме війна завадила виконанню конкретного господарського зобов'язання.

Висновки. У господарських правовідносинах вина може виражатися в одній з двох форм: 1) умисел, якщо суб'єкт усвідомлює протиправність поведінки, передбачає наслідки та свідомо бажає або допускає їх настання; 2) необережність, що може полягати в: недбалості, якщо особа не передбачала наслідків, хоча повинна і могла їх передбачити, або в протиправній самовпевненості, коли суб'єкт свідомо розраховував уникнути наслідків. Вина входить до складу правопорушення, але наявність вини заподіювача шкоди презюмується. Вину слід відрізняти від причинно-наслідкового зв'язку, оскільки останній доводиться потерпілою стороною, а відсутність вини – заподіювачем шкоди. Судова практика виходить з того, що, як правило, вина юридичних осіб проявляється у неналежному внутрішньому контролі, відсутності належної перевірки, порушенні договірних та/або ліцензійних умов. Однією з різновидів стратегії захисту заподіювача шкоди у справах про її відшкодування є доказування факту наявності форс-мажорних обставин. Форс-мажор є об'єктивною обставиною, яку не можна було передбачити

та якій неможливо запобігти, при цьому така обставина повинна бути об'єктивною перешкодою для виконання господарського зобов'язання. Значна частина господарських договорів містять умову про те, що сторона зобов'язана повідомити про форс-мажор протягом певного строку. Проте якщо таке повідомлення було несвоєчасним або не надіслане взагалі чи не містило належного підтвердження форс-мажорних обставин – звільнення від відповідальності не настає. Також заподіювач шкоди повинен довести безпосередній вплив форс-мажорної обставини на невиконання конкретного зобов'язання.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Очеретня В.Ю. Особливості відшкодування збитків у сфері господарювання / В.Ю. Очеретня // *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 22 лютого 2019 р.)* : у 2 ч. - Ч. 2. Актуальні проблеми державотворення та правотворення. Розвиток цивілістики. – Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. – С. 82-83. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/5005>.
3. Дайджест судової практики Верховного Суду щодо застосування форс-мажорних обставин як підстави для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань (рішення, внесені до ЄДРСР, з 2018 року до травня 2025 року). URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Daigest_VS_fors_mazhor.pdf.
4. Рішення Господарського суду Миколаївської області від 18 серпня 2025 року у справі № 915/1355/24 про стягнення заборгованості, пені та 3 % річних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130680695>.
5. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 13 вересня 2023 року у справі № 910/8741/22 про стягнення інфляційних втрат та 3% річних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114750973>.
6. Павлюченко Ю. М. Правова робота з відшкодування збитків, завданих порушеннями господарських договорів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 35-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pchdu_2019_1_7.
7. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 13 грудня 2022 року у справі № 910/20675/20 про відшкодування збитків. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108025238>.
8. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 15 грудня 2025 року у справі № 904/975/24 про стягнення пені та штрафу. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/132689961>.
9. Торгово-промислова палата України. Лист «Щодо засвідчення форс-мажорних обставин» від 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>.